BG Pulse Journal USA
ISSN:1947-2536 http://www.bgpulseusa.com/index.php/bg

IQTISODIY INTEGRATSIYA JARAYONLARIDA IMPORT BOJXONA BOJI STAVKALARINI OPTIMALLASHTIRISH YO‘LLARI

Sarmanov Orifjon Adiljonovich,
Bojxona instituti dotsenti v.b., i.f.f.d. (PhD),
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi,
ORCID: 0009-0003-5035-4368
e-mail: sarmanovorifjon@gmail.com
doi:https://doi.org/10.5281/zenodo.23153870

Annotatsiya. Maqolada iqtisodiy integratsiya sharoitida import bojxona boji stavkalarini optimallashtirishning fiskal, sanoat va institutsional jihatlari tadqiq etilgan. O‘zbekistonda import bojxona boji tizimining 1995-yildan boshlab shakllanish va rivojlanish bosqichlari, 2017–2019-yillardagi tarif islohotlari, 2020-2024-yillardagi import boji tushumlari hamda tarif eskalatsiyasi bo‘yicha xorijiy tajriba qiyosiy va tarkibiy tahlil qilingan. Natijada tovarning qayta ishlash darajasi, mahalliy ishlab chiqarish, qonuniy import, fiskal tushum va xalqaro tarif majburiyatlarini birgalikda hisobga oluvchi optimal tarif koridori hamda bosqichma-bosqich optimallashtirish mexanizmi taklif etilgan.
Kalit so‘zlar: iqtisodiy integratsiya, import bojxona boji, boj tarifi, tarif stavkasi, optimallashtirish, tarif eskalatsiyasi, fiskal samaradorlik, mahalliy ishlab chiqarish, Jahon savdo tashkiloti.

Abstract. The article examines the fiscal, industrial and institutional aspects of optimizing import customs duty rates under economic integration. The stages of formation and development of Uzbekistan’s import duty system since 1995, tariff reforms implemented in 2017-2019, import duty revenue dynamics for 2020-2024, and international experience with tariff escalation are analysed using comparative, historical and structural approaches. The study proposes an optimal tariff corridor and a step-by-step optimization mechanism that jointly take into account the stage of product processing, domestic production, legal imports, fiscal revenue and international tariff commitments.
Keywords: economic integration, import customs duty, customs tariff, tariff rate, optimization, tariff escalation, fiscal efficiency, domestic production, World Trade Organization.

Аннотация. В статье исследованы фискальные, производственные и институциональные аспекты оптимизации ставок ввозных таможенных пошлин в условиях экономической интеграции. На основе сравнительного, исторического и структурного подходов проанализированы этапы становления и развития системы ввозных пошлин Узбекистана с 1995 года, тарифные реформы 2017-2019 годов, динамика поступлений ввозной пошлины за 2020-2024 годы и зарубежный опыт тарифной эскалации. Предложены оптимальный тарифный коридор и поэтапный механизм оптимизации, учитывающие

степень переработки товара, внутреннее производство, легальный импорт, фискальные поступления и международные тарифные обязательства.

Ключевые слова: экономическая интеграция, ввозная таможенная пошлина, таможенный тариф, тарифная ставка, оптимизация, тарифная эскалация, фискальная эффективность, внутреннее производство, Всемирная торговая организация.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida integratsiya jarayonlarining chuqurlashuvi milliy boj-tarif siyosatiga ikki tomonlama talab qo‘ymoqda: bir tomondan, ichki ishlab chiqaruvchilar va davlat budjeti manfaatlarini himoya qilish, ikkinchi tomondan esa bozorga kirish shartlarini prognoz qilinadigan, shaffof va xalqaro qoidalarga mos holga keltirish zarur. Boj tarifi shu ma’noda faqat fiskal instrument emas, balki import oqimi, mahalliy qo‘shilgan qiymat, iste’molchi narxi va ishlab chiqarish resurslari tannarxiga bir vaqtda ta’sir qiluvchi iqtisodiy regulyator hisoblanadi [1; 2].

O‘zbekistonning Jahon savdo tashkilotiga a’zo bo‘lish jarayoni 2026-yilda yakuniy bosqichga yaqinlashdi. 2026-yil 27-28-iyuldagi Ishchi guruhning 13-yig‘ilishida mamlakat 2026-yil davomida a’zolikni yakunlash maqsadini yana bir bor tasdiqladi; JST Kotibiyatiga 31 ta ikki tomonlama bozorga kirish bitimi topshirilgani va mart-iyul oylarida 190 ta normativ-huquqiy hujjat JST qoidalariga muvofiqlashtirilgani qayd etildi [3]. Bunday sharoitda import bojxona boji stavkalarini optimallashtirish milliy tarifning xalqaro majburiyatlar bilan uyg‘unlashuvi va fiskal barqarorlik o‘rtasidagi muvozanat masalasiga aylanadi.

Tadqiqotning maqsadi iqtisodiy integratsiya sharoitida import bojxona boji stavkalarini belgilashning amaldagi yondashuvlarini baholash, O‘zbekistonda amalga oshirilgan tarif islohotlari va boj tushumlari dinamikasini tarkibiy jihatdan tahlil qilish, xorijiy tarif eskalatsiyasi tajribasini qiyoslash hamda fiskal manfaatlar, mahalliy ishlab chiqarish va xalqaro majburiyatlarni uyg‘unlashtiruvchi optimallashtirish mezonlari va mexanizmini taklif etishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Klassik xalqaro iqtisodiyot nazariyasida boj tarifi ichki narx va jahon narxi o‘rtasidagi nisbatga ta’sir qiluvchi, importni cheklash bilan birga davlat daromadini shakllantiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Zamonaviy yondashuvlarda esa tarifning nominal miqdoridan ko‘ra uning samarali himoya darajasi, ishlab chiqarish zanjiridagi o‘rni va savdo oqimlarining elastikligi muhimroq hisoblanadi [4; 5]. Shu sababli optimal tarif siyosati faqat stavkani oshirish yoki pasaytirishga emas, balki stavkalar tuzilmasini iqtisodiy maqsadlar bilan moslashtirishga qaratiladi.

JST amaliyotida “tarif eskalatsiyasi” xomashyoga nisbatan past, yarim tayyor mahsulotlarga yuqoriroq va tayyor mahsulotlarga undan ham yuqori boj stavkalarini qo‘llash sifatida izohlanadi. Mazkur mexanizm ichki qayta ishlash tarmoqlarini himoya qilishi mumkin, biroq xalqaro savdo muzokaralarida tarif cho‘qqilari va haddan tashqari eskalatsiyani qisqartirish masalasi ham doimiy e’tiborda turadi [1; 6]. Demak, tarif eskalatsiyasi milliy sanoatni rag‘batlantirish vositasi bo‘lishi bilan birga, JST bo‘yicha bog‘langan stavkalar va bozorga kirish majburiyatlari bilan chegaralanishi kerak.

O‘zbekistonlik olimlarning tadqiqotlarida bojxona to‘lovlarini hisoblash va undirish, bojxona qiymati, boj tarifi, bojxona auditi va fiskal samaradorlik masalalari turli yo‘nalishlarda o‘rganilgan. S.Aripov tashqi savdoni bojxona to‘lovlari orqali tartibga solish masalalarini, T.N.Pardayev va hammualliflar bojxona to‘lovlarining nazariy-amaliy mexanizmlarini, O.A.Sarmanov bojxona to‘lovlari hisobi va tahlilini, V.V.Popov esa bojxona to‘lovlarini ko‘p darajali iqtisodiy tahlil qilish metodologiyasini tadqiq etgan [7-10]. Mazkur maqolaning farqli jihati stavka tuzilmasi, fiskal natija va xalqaro integratsiya cheklovlarini bitta optimallashtirish konturida birlashtirishidir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli, qiyosiy-huquqiy, tarixiy-retrospektiv, dinamik, tarkibiy, institutsional, benchmark, keys-stadi va ssenariy tahlili usullaridan foydalanildi. Tarixiy-retrospektiv yondashuv asosida O‘zbekistonda import bojxona boji tizimining 1995-yildan hozirgi davrgacha bo‘lgan rivojlanishi to‘rt bosqichga ajratilib, har bir bosqichning normativ-huquqiy tayanchi, tarif darajasi va iqtisodiy yo‘nalishi baholandi. Empirik baza sifatida 2017-2019-yillarda import bojxona boji stavkalariga kiritilgan o‘zgarishlar, 2020-2024-yillardagi bojxona to‘lovlari va import boji tushumlari, TIF TN tahrirlari bo‘yicha tarif tuzilmasi, rivojlangan davlatlarda xomashyo, yarim tayyor va tayyor mahsulotlarga qo‘llaniladigan stavkalar hamda zargarlik sanoatiga oid amaliy natijalar olindi. Qiyosiy-huquqiy tahlilda JSTning tarif majburiyatlari va milliy boj-tarif hujjatlari o‘zaro solishtirildi; dinamik va tarkibiy tahlilda tushumlar, stavkalar va ularning tovar pozitsiyalari bo‘yicha taqsimoti baholandi; benchmark yondashuvida xorijiy tarif eskalatsiyasi amaliyotining O‘zbekiston uchun mos elementlari ajratildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda import bojxona bojining davlat budjetidagi fiskal roli sezilarli kuchaydi. 2020-yilda 3 553,7 mlrd so‘m import boji undirilgan bo‘lsa, 2024-yilda ko‘rsatkich 10 033,8 mlrd so‘mga yetib, 2,8 baravarga oshgan. Shu davrda jami bojxona to‘lovlari tarkibidagi import bojining ulushi 12,5-16,0 foiz oralig‘ida shakllangan. Mazkur dinamika tarif siyosatini baholashda faqat stavka miqdorini emas, import bazasining kengayishi, stavkalar tarkibi, imtiyozlar, qonuniy import rag‘batlari va tashqi savdo sharoitlarini birgalikda hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

1-jadval

O‘zbekistonda import bojxona boji tushumining 2020-2024-yillardagi dinamikasi

Yil	Jami bojxona to‘lovlari, mlrd so‘m	Import boji, mlrd so‘m	Import bojining ulushi, %
2020	24 723,2	3 553,7	14,4
2021	33 226,2	4 764,9	14,3
2022	46 024,5	5 745,7	12,5
2023	58 388,0	9 606,1	16,0
2024	63 105,8	10 033,8	15,9

Manba: Bojxona organlari ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

BG Pulse Journal USA
ISSN:1947-2536 http://www.bgpulseusa.com/index.php/bg
BG PULSE JOURNAL

O‘ZBEKISTONDA IMPORT BOJXONA BOJI TIZIMI RIVOJLANISHINING ASOSIY BOSQICHLARI

Import bojxona boji stavkalarini optimallashtirishning hozirgi yo‘nalishlarini to‘g‘ri baholash uchun milliy tarif tizimining shakllanish mantig‘ini tarixiy ketma-ketlikda ko‘rib chiqish muhimdir. O‘zbekistonda tashqi savdoni boj tarifi orqali tartibga solish evolyutsiyasi to‘rt bosqichga ajratish maqsadga muvofiq. Mazkur davrlashtirish tarif siyosatining dastlab ma’muriy cheklovlardan tarif usullariga o‘tishi, keyinchalik importni yengillashtirish, boj tarifini institutsional jihatdan takomillashtirish va nihoyat xalqaro prinsiplar bilan uyg‘unlashuv yo‘nalishiga o‘tganini ko‘rsatadi.

Birinchi bosqich — tashqi savdoni tarif orqali boshqarishga o‘tish (1995-1998-yillar).

Mazkur bosqichning bosh mazmuni tashqi savdoni notarif va ma’muriy vositalar orqali boshqarishdan bosqichma-bosqich tarif mexanizmlariga o‘tishdan iborat bo‘ldi. 1995-yildagi PF-1205-son Farmon hamda uning ijrosini ta’minlagan 287-son qaror bilan 1995-yil 1-oktabrdan yangi import va eksport boji stavkalari joriy etildi. 1996-yilda 342-son qaror asosida importni tartibga solish va milliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida 97 ta tovar guruhiga nisbatan yangi stavkalar belgilandi: eng past stavka 5 foiz, ko‘plab tovarlar bo‘yicha yuqori stavka 30 foiz, boshqa guruhlarda esa 10 va 20 foizlik darajalar qo‘llandi; ro‘yxatga kirmagan tovarlar uchun 1 foizlik stavka mavjud bo‘lib, o‘rtacha ko‘rsatkich taxminan 20 foiz atrofida shakllangan.

1997-yilda “Boj tarifi to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi ushbu bosqichni institutsional jihatdan mustahkamladi. Qonun boj tarifini shakllantirish, qo‘llash va boj undirish qoidalarini yagona huquqiy maydonga kiritdi hamda jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv bilan milliy iqtisodiy manfaatlarni himoya qilish vazifalarini bog‘ladi. 1998-yilda PF-1930-son Farmon va 80-son qaror bilan importni tariflar orqali boshqarish yanada tizimlashtirildi; 137-son qaror esa eng ko‘p qulaylik rejimi qo‘llanadigan davlatlar tovarlariga amaldagi stavkalarni, bunday rejim mavjud bo‘lmagan davlatlar tovarlariga esa oshirilgan stavkalarni qo‘llash yondashuvini belgiladi. Demak, birinchi bosqichda import boji, avvalo, tashqi savdoni boshqarish va ichki bozorni himoya qilishning tayanch iqtisodiy instrumenti sifatida shakllangan.

Ikkinchi bosqich — tashqi iqtisodiy faoliyatni yengillashtirish (1999-2002-yillar).

Ikkinchi bosqichda tarif tizimida himoya funksiyasi saqlangan holda, respublikada ishlab chiqarilmaydigan yoki ichki bozorda yetishmaydigan tovarlar importini rag‘batlantirish ehtiyoji kuchaydi. 2001-yil 2-fevraldagi 66-son qaror bilan ayrim tovar pozitsiyalarida nisbatan yuqori stavkalar, jumladan transport vositalarining ayrim pozitsiyalarida 100 foizgacha boj qo‘llangan. Biroq 2002-yil 31-maydagi 189-son qaror bilan import bojxona bojlarining yangi stavkalari tasdiqlanib, 1-iyuldan kuchga kiritildi. Ushbu o‘zgarishlar ko‘proq tovarlarni qamrab olib, mamlakatda ishlab chiqarilmaydigan va ichki bozorda kam uchraydigan mahsulotlar importini rag‘batlantirishga yo‘naltirildi. Shu jihatdan ikkinchi bosqichni faqat “stavkani pasaytirish” davri sifatida emas, balki tarifning himoya va ta’minot funksiyalari o‘rtasidagi muvozanatni izlash bosqichi sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Uchinchi bosqich — boj tarifi bilan tartibga solishni izchil takomillashtirish (2003-2016-yillar).

2003-2016-yillarda boj tarifi tizimining tovar nomenklaturasi va xalqaro tasnif bilan uyg‘unligi, stavka turlarining aniqligi hamda ichki ishlab chiqarishni rag‘batlantirish funksiyasi kuchaydi. 2005-yil 19-sentyabrdagi PQ-183-son qarorda import bojxona bojlari stavkalari qayta ko‘rib chiqilib, 5-30 foiz oralig‘idagi advalor stavkalar qo‘llandi va aralash stavkalar miqdori kengaydi. 2008-yil 27-martdagi PQ-823-son qaror Tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasini Tovarlarni ta’riflash va kodlashning uyg‘unlashtirilgan tizimi bilan unifikatsiya qilish jarayonini qo‘llab-quvvatladi. Bu tarifni faqat fiskal to‘lov sifatida emas, balki aniq tovar tasnifi bilan bog‘langan boshqaruv mexanizmi sifatida rivojlantirishga xizmat qildi.

2009-yil 5-avgustdagi PQ-1169-son qaror bilan xalqaro amaliyotda tan olingan boj-tarif usullaridan foydalanish, ichki va tashqi bozorda raqobatbardosh tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun sharoit yaratish yo‘nalishi davom ettirildi. Mazkur bosqichning optimallashtirish nuqtayi nazaridan muhim xususiyati shundaki, tarif siyosati asta-sekin alohida stavkalarni belgilashdan tarmoq va mahsulot zanjiri manfaatlarini hisobga olishga o‘tdi. Ya’ni xomashyo va butlovchi qismlar importi, mahalliy qayta ishlash darajasi va tayyor mahsulot bozorini himoya qilish o‘rtasidagi nisbat tarif qarorlarining iqtisodiy mazmunini belgilay boshladi. Bu keyingi davrda tarif eskalatsiyasi va differensial stavkalarni qo‘llash uchun metodologik asos yaratdi.

To‘rtinchi bosqich — boj-tarif tartibga solishning yangi va integratsiyaga yo‘naltirilgan bosqichi (2017-yildan hozirgi davrgacha).

2017-yildan boshlab tarif siyosatida keskin liberallashuv va xalqaro tamoyillar bilan yaqinlashuv kuzatildi. 2017-yil 29-sentyabrdagi PQ-3303-son qaror bilan 10 mingdan ortiq tovar pozitsiyasi bo‘yicha boj stavkalari pasaytirildi, 6 240 ta pozitsiyada nol stavka belgilandi va o‘rtacha arifmetik stavka 15,62 foizdan 6,45 foizgacha kamaydi. 2018-yil 29-iyundagi PQ-3818-son qarorda tarif tizimini ilg‘or xorijiy tajriba, xalqaro prinsiplar va normalarni hisobga olgan holda takomillashtirish ustuvorligi mustahkamlandi; 6 200 turdagi tovarlarga nol stavka qo‘llanib, 8 mingdan ortiq turdagi tovar bo‘yicha stavkalar sezilarli qayta ko‘rib chiqildi. 2019-yildagi PQ-4470-son qaror esa tarif tuzilmasini tovar guruhlari kesimida yanada differensiallashtirdi [12-14].

Mazkur bosqichning iqtisodiy mazmuni oldingi davrlardan farqli ravishda stavkaning faqat himoya darajasini emas, uning ishlab chiqarish tannarxi, investitsiya va texnologik import, iste’molchi xarajati, qonuniy savdo oqimi hamda xalqaro integratsiya majburiyatlariga ta’sirini birgalikda baholash zarurati bilan tavsiflanadi. 2016-yilda qabul qilingan Bojxona kodeksi bojxona to‘lovlarini yagona kodifikatsiyalangan huquqiy asosda tartibga soldi, 2020-yilda esa eng ko‘p qulaylik va erkin savdo rejimlarini qo‘llashga doir davlatlar ro‘yxatining huquqiy aniqlashtirilishi tarif rejimining mamlakat kelib chiqishi bilan bog‘liqligini kuchaytirdi. Shu sababli hozirgi bosqichda optimallashtirish masalasi “qancha boj belgilash kerak?” savolidan “qaysi tovar, qaysi qayta ishlash bosqichi va qaysi savdo rejimida qanday iqtisodiy asoslangan stavka qo‘llanishi kerak?” degan kompleks savolga aylangan [11].

2-jadval

O‘zbekistonda import bojxona boji tizimi rivojlanish bosqichlarining qiyosiy tavsifi

Bosqich	Davr va ustuvor yo‘nalish	Asosiy mazmun	Optimallashtirish nuqtayi nazaridan natija

Bosqich	Davr va ustuvor yo‘nalish	Asosiy mazmun	Optimallashtirish nuqtayi nazaridan natija
I bosqich	1995-1998 Tarif usullariga o‘tish	Notarif boshqaruvdan tarif boshqaruviga o‘tish; 97 tovar guruhi; 1-30% diapazon; “Boj tarifi to‘g‘risida”gi Qonun	Tarifning huquqiy va institutsional poydevori yaratildi
II bosqich	1999-2002 TIFni yengillashtirish	Yuqori himoya stavkalari saqlangan holda mamlakatda ishlab chiqarilmaydigan tovarlar importini rag‘batlantirish	Himoya va import ta’minoti funksiyalari o‘rtasida muvozanat izlandi
III bosqich	2003-2016 Tizimli takomillashtirish	5-30% advalor stavkalar, aralash stavkalar, TIF TNni xalqaro HS bilan uyg‘unlashtirish, ishlab chiqarish zanjirlariga e’tibor	Tarifning tarmoq va qayta ishlash darajasi bilan bog‘liqligi kuchaydi
IV bosqich	2017-hozirgi davr Liberallashuv va integratsiya	Stavkalarni keng ko‘lamda pasaytirish, nol stavkalarni kengaytirish, xalqaro prinsiplar va savdo rejimlari bilan uyg‘unlashuv	Ko‘p mezonli, differensial va xalqaro majburiyatlarga mos optimallashtirish zarurati shakllandi

Manba: Normativ-huquqiy materiallar asosida muallif tomonidan tizimlashtirilgan.

I BOSQICH → 1995-1998	**II BOSQICH → 1999-2002**	**III BOSQICH → 2003-2016**	**IV BOSQICH 2017-hozir**
Tarif tizimini shakllantirish	Importni yengillashtirish	Tizimli takomillashtirish	Integratsiyaga mos optimallashtirish

1-rasm. Import bojxona boji tizimining rivojlanish bosqichlari va optimallashtirish mantiqi

Manba: muallif ishlanmasi.

Davrlashtirishning umumlashtirilgan tahlili shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda import bojxona boji siyosati bir yo‘nalishli liberallashuv emas, balki funksional transformatsiya yo‘lini bosib o‘tgan. Dastlab tarifning vazifasi ma’muriy cheklovlarning o‘rnini bosuvchi iqtisodiy himoya vositasini yaratish bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchi bosqichda ichki ta’minot va himoya o‘rtasidagi nisbat muhimlashdi. Uchinchi bosqichda tarifning tovar nomenklaturasi, ishlab chiqarish zanjiri va xalqaro tasnif bilan bog‘liqligi kuchaydi. To‘rtinchi bosqichda esa tarif siyosati xalqaro integratsiya, bozorga kirish, mahalliy ishlab chiqarish raqobatbardoshligi va fiskal barqarorlikni bir vaqtda hisobga olishi lozim bo‘lgan ko‘p mezonli boshqaruv tizimiga aylandi. Shu sababli zamonaviy

optimallashtirish tarixiy tajribadan uzilgan holda emas, balki ushbu to‘rt bosqichda shakllangan institutsional va iqtisodiy cheklovlarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak.

Mazkur evolyutsiya maqolada taklif etilayotgan optimal tarif koridori yondashuvining zarurligini ham asoslaydi. Birinchi va ikkinchi bosqich tajribasi haddan tashqari yuqori stavkalar ayrim tovarlarda import xarajatlarini keskin oshirishi mumkinligini, uchinchi bosqich esa tovar tasnifi va qayta ishlash darajasini e’tiborga olmasdan yagona yondashuv qo‘llashning cheklanganligini ko‘rsatadi. To‘rtinchi bosqich tajribasi, aksincha, stavkalarni keng miqyosda pasaytirishning o‘zi yetarli emasligini, nol stavkali resurslar, mahalliy ishlab chiqarish mavjudligi, tayyor mahsulotlar bozori, imtiyozlar va xalqaro tarif majburiyatlari o‘rtasidagi nisbatni muntazam qayta ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Demak, tarifni optimallashtirishning tarixiy mantiqi “yuqori yoki past stavka” tanlovidan “iqtisodiy funksiyaga mos differensial stavka” modeliga o‘tishni talab etadi.

Iqtisodiy integratsiya sharoitida ushbu yondashuv ayniqsa dolzarbdir. Erkin savdo rejimlari, eng ko‘p qulaylik rejimi va JST doirasida shakllanadigan bozorga kirish majburiyatlari milliy tarif siyosatining diskretsion imkoniyatlarini qisqartirishi mumkin; shu bilan birga, xalqaro qoidalar doirasida tarif tuzilmasini qayta ishlash darajasi, importning iqtisodiy vazifasi va mahalliy qo‘shilgan qiymat yaratish salohiyati bo‘yicha differensiallashtirish imkoniyati saqlanib qoladi. Shu nuqtayi nazardan, tarixiy rivojlanish bosqichlari amaldagi stavkalarni baholash uchun “institutsional xotira” vazifasini bajaradi: har bir yangi tarif qarori uning avvalgi bosqichlarda shakllangan himoya, ta’minot, fiskal va integratsion funksiyalariga qanday ta’sir qilishini ko‘rsatishi lozim.

Import bojxona boji stavkalarini optimallashtirish jarayonini baholashda 2017-2019-yillardagi tarif liberallashuvi alohida ahamiyatga ega. 2017-yil 29-sentabrdagi PQ-3303-son qaror bilan 10 mingdan ortiq tovar pozitsiyasi bo‘yicha stavkalar pasaytirilib, 6 240 ta pozitsiyada nol stavka joriy etilgan; natijada o‘rtacha arifmetik stavka 15,62 foizdan 6,45 foizgacha kamaygan. 2018-yil 29-iyundagi PQ-3818-son qarorda ilg‘or xorijiy tajriba va xalqaro prinsiplarga yaqinlashish yo‘nalishi mustahkamlanib, 6 200 turdagi tovarlarga nol stavka belgilangan va 8 mingdan ortiq tovar bo‘yicha stavkalar pasaytirilgan. 2019-yil 2-oktabrdagi PQ-4470-son qaror natijasida esa import bojining o‘rtacha arifmetik stavkasi 8,02 foiz darajasida shakllangan [12-14].

3-jadval

2017-2019-yillardagi import bojxona boji stavkalarini optimallashtirishning asosiy bosqichlari

Davr va hujjat	Asosiy o‘zgarish	Optimallashtirish nuqtayi nazaridan ahamiyati
2017-yil, PQ-3303	10 mingdan ortiq pozitsiyada stavkalar pasaytirildi; 6 240 ta pozitsiyada 0%; o‘rtacha stavka 15,62% dan 6,45% gacha kamaydi	Tarif yukini keskin yumshatish va import resurslariga kirishni kengaytirish
2018-yil, PQ-3818	6 200 turdagi tovarlarga 0%	Tarif tuzilmasini xorijiy tajriba

Davr va hujjat	Asosiy o‘zgarish	Optimallashtirish nuqtayi nazaridan ahamiyati
	stavka; 8 mingdan ortiq tovar bo‘yicha stavkalar pasaytirildi	va xalqaro prinsiplarga yaqinlashtirish
2019-yil, PQ-4470	Nol stavkali pozitsiyalar ulushi 39,3%; 5%, 10%, 15%, 20% va 30% stavkali guruhlar qayta shakllantirildi; o‘rtacha stavka 8,02%	Stavkalarni tarmoqlar va tovar guruhlari bo‘yicha differensiallashtirish

Manba: normativ-huquqiy hujjatlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Tarif islohotlari bilan bir qatorda TIF TN va amaldagi stavkalar o‘rtasidagi texnik muvofiqlik ham optimallashtirishning muhim shartidir. Tadqiqot materiallarida TIF TNning 2017-yilgi tahririda 11 295 ta kod, 2022-yilgi tahririda esa 13 138 ta kod mavjudligi qayd etilgan. Tarif stavkalarining eski nomenklatura asosida shakllanganligi yangi kodlar bo‘yicha stavkani qo‘llashda noaniqliklarni yuzaga keltirgan.

Tarif siyosatini optimallashtirishda nominal stavkaning o‘zidan ko‘ra uning import bazasi, qonuniy savdo va xo‘jalik yurituvchi subyektlar rag‘batlariga ta’siri muhim. Tadqiqot materiallaridagi amaliy holat bunga yaqqol misoldir: tayyor zargarlik buyumlariga import bojini 20 foizdan 10 foizga pasaytirish taklifi amaliyotda qo‘llanilgach, 2025-yilda kontrabanda holatlari ikki baravarga kamaygani va qonuniy import hajmi kengayishi hisobiga davlat budjetiga tushumlar 1,2 trln so‘mga oshgani qayd etilgan. Bu holat ayrim tovar guruhlarida asoslangan stavka pasayishi fiskal yo‘qotish emas, balki importning rasmiy kanallarga o‘tishi orqali qo‘shimcha tushum manbaini shakllantirishi mumkinligini ko‘rsatadi [15; 16].

MA’LUMOTLAR	DIAGNOSTIKA	SEGMENTATSIYA	SSENARIY	TANLOV
TIF TN, import, stavka, imtiyoz, ishlab chiqarish ↓	Tarif cho‘qqilari, nomuvofiqlik, risk ↓	Xomashyo / yarim tayyor / tayyor mahsulot ↓	Bazaviy / liberal / himoya ↓	Optimal tarif koridori ↓
FISKAL BLOK Budjet tushumi • import bazasi		ISHLAB CHIQARISH BLOKI Qo‘shilgan qiymat • tannarx • mahalliylashtirish	SAVDO BLOKI Raqobat • iste’molchi narxi • qonuniy import	
NATIJA: fiskal barqarorlik + ishlab chiqarish rag‘bati + xalqaro majburiyatlarga mos tarif siyosati				

2-rasm. Import bojxona boji stavkalarini optimallashtirishning integratsiyalashgan mexanizmi

Manba: muallif ishlanmasi.

Taklif etilayotgan mexanizmda stavka belgilash besh ketma-ket bosqichdan o‘tadi. Dastlab TIF TN kodi kesimida import hajmi, amaldagi stavka, imtiyozlar, mahalliy ishlab chiqarish mavjudligi va tovarning qayta ishlash darajasi bo‘yicha ma’lumotlar jamlanadi. Keyin tarif cho‘qqilari, stavka nomuvofiqligi, importning iqtisodiy zarurati va noqonuniy olib kirish xavfi diagnostika qilinadi. Uchinchi bosqichda tovarlar xomashyo, yarim tayyor va tayyor mahsulot guruhlariga ajratiladi. To‘rtinchi bosqichda muqobil stavkalar fiskal tushum, ishlab chiqarish tannarxi, ichki raqobat, iste’molchi xarajati va qonuniy importga ta’siri bo‘yicha ssenariy asosida baholanadi. Yakunda JST bo‘yicha tarif majburiyatlari, ichki bozor va budjet manfaatlarini birgalikda qanoatlantiradigan optimal tarif koridori tanlanadi.

Tarif eskalatsiyasi sanoat siyosati bilan boj-tarif siyosatini bog‘lovchi muhim vosita bo‘lishi mumkin. Tahlil qilingan xorijiy tajribada xomashyo uchun o‘rtacha stavkalar past, qayta ishlash chuqurlashgan sari stavkalar yuqorilab boradi. Masalan, tadqiqot materiallarida AQSHda xomashyo — 1,8 foiz, yarim tayyor mahsulot — 6,1 foiz, tayyor mahsulot — 7,0 foiz; Kanadada mos ravishda 2,6; 6,6 va 8,1 foiz; Yevropa Ittifoqida 1,6; 6,2 va 7,0 foiz ko‘rsatkichlari keltirilgan. Ushbu raqamlar stavkalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirib qo‘llash uchun emas, balki qayta ishlash bosqichlari bo‘yicha tarifni differensiallashtirish prinsipini asoslash uchun xizmat qiladi [1; 16].

XOMASHYO	→	YARIM TAYYOR	→	TAYYOR MAHSULOT
0-5%	→	5-10%	→	10-20%*
Tannarxni pasaytirish va resurs bazasini kengaytirish		Ichki qayta ishlashni rag‘batlantirish		Mahalliy qo‘shilgan qiymat va sezgir tarmoqlarni himoya qilish

3-rasm. Qayta ishlash darajasi bo‘yicha optimal tarif koridori konsepsiyasi

Manba: muallif ishlanmasi; JSTning tarif eskalatsiyasi talqini asosida.

Mazkur konsepsiyaning iqtisodiy mazmuni T1<T2<T3 munosabatida ifodalanadi. Bunda xomashyo va mamlakatda ishlab chiqarilmaydigan zarur resurslarga nol yoki past stavkalar ishlab chiqarish tannarxini pasaytiradi; yarim tayyor mahsulotlarga o‘rtacha stavkalar mahalliy qayta ishlashni rag‘batlantiradi; tayyor va sezgir mahsulotlar uchun nisbatan yuqoriroq stavkalar mahalliy qo‘shilgan qiymatni himoya qiladi. Biroq uchinchi pog‘onadagi tarif “qanchalik yuqori bo‘lsa, shunchalik yaxshi” tamoyili asosida emas, import elastikligi, kontrabanda xavfi, iste’molchi narxi va xalqaro majburiyatlar bilan chegaralangan koridor doirasida belgilanadi.

4-jadval. Rivojlangan davlatlar tajribasida tarif eskalatsiyasi (tanlangan mamlakatlar)

Mamlakat	Xomashyo, %	Yarim tayyor, %	Tayyor mahsulot, %
AQSH	1,8	6,1	7,0
Kanada	2,6	6,6	8,1
Yevropa Ittifoqi	1,6	6,2	7,0

Mamlakat	Xomashyo, %	Yarim tayyor, %	Tayyor mahsulot, %
Avstriya	1,9	7,3	9,1
Norvegiya	0,9	5,4	7,8
Yaponiya	1,4	6,3	6,4

Manba: tadqiqot materiallari asosida muallif tomonidan tizimlashtirilgan.

Xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, tarif eskalatsiyasi sanoatni himoya qilishning avtomatik formulasi emas, balki ishlab chiqarish zanjiridagi bosqichlar o‘rtasida nisbatni shakllantirish vositasidir. Shu sababli O‘zbekiston uchun maqbul yondashuv xorijiy stavkalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish emas, balki har bir TIF TN guruhi bo‘yicha xomashyo ta’minoti, mahalliy ishlab chiqarish quvvati, import o‘rnini bosish imkoniyati, iste’molchi narxiga ta’sir, noqonuniy import xavfi va JST doirasidagi yuqori tarif chegarasini bir vaqtda baholashdan iborat. Bunday yondashuv tarif koridorini tarmoq siyosati bilan bog‘lab, stavka o‘zgarishlarini muntazam monitoring qilish imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

1. Import bojxona boji stavkalarini optimallashtirish stavkani umumiy ravishda pasaytirish yoki oshirish emas, balki tovar guruhlari, ularning iqtisodiy vazifasi va qayta ishlash bosqichlari bo‘yicha differensiallashgan tarif koridorini shakllantirishdan iborat bo‘lishi lozim.

2. Tarif eskalatsiyasini “xomashyo — yarim tayyor — tayyor mahsulot” zanjiri bo‘yicha qo‘llashda xomashyo va mamlakatda ishlab chiqarilmaydigan texnologik resurslarga 0-5 foizlik, yarim tayyor mahsulotlarga 5-10 foizlik, tayyor sezgir mahsulotlarga esa iqtisodiy asoslangan yuqoriroq stavkalar koridoridan foydalanish mumkin. Yakuniy stavka JST bo‘yicha bog‘langan majburiyat bilan cheklanadi.

3. Har bir tarif o‘zgarishi uchun “fiskal tushum — qonuniy import — mahalliy ishlab chiqarish — iste’molchi narxi — risk” zanjiri bo‘yicha kamida uchta ssenariy (bazaviy, liberal va himoya) hisoblanishi kerak.

4. Import bojxona boji tizimining 1995-yildan hozirgi davrgacha bo‘lgan rivojlanishi tarif siyosatining to‘rt funksional bosqichini ko‘rsatadi: tarif mexanizmini shakllantirish, importni yengillashtirish, tizimli takomillashtirish hamda integratsiyaga mos liberallashuv. Amaldagi stavkalarni qayta ko‘rib chiqishda har bir tovar guruhining qaysi tarixiy funksiyani — himoya, ta’minot, fiskal yoki integratsion vazifani — bajarishi aniqlanib, shundan keyin optimal koridor belgilanishi lozim.

5. 2017-2019-yillardagi tarif islohotlari stavkalarni mexanik tarzda yuqori darajada saqlash emas, balki tovar guruhlari va iqtisodiy vazifalar kesimida qayta ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Tarif qarorlarida stavka darajasi bilan birga xomashyo ta’minoti, mahalliy ishlab chiqarish, qonuniy import va fiskal tushumlar o‘rtasidagi muvozanat asosiy mezon bo‘lishi lozim.

6. TIF TN kodi kesimida raqamli “tarif pasporti” va optimal tarif koridorini shakllantirishga xizmat qiluvchi analitik modul yaratish maqsadga muvofiq. Unda import hajmi, amaldagi stavka, imtiyozlar, tovarning qayta ishlash darajasi, mahalliy ishlab chiqarish mavjudligi, narxlar va risk ko‘rsatkichlari birlashtirilishi kerak.

7. Boj stavkasini pasaytirishning qonuniy importni rag‘batlantirish effekti alohida baholanishi zarur. Tayyor zargarlik buyumlari misolida stavkaning 20 foizdan 10 foizga tushirilishi kontrabanda holatlarining ikki baravar kamayishi va budjet tushumining 1,2 trln so‘mga oshishi bilan birga kechgani tarif optimallashtirishning fiskal salohiyatini ko‘rsatadi.

8. Tarif siyosati bo‘yicha doimiy monitoring tizimini joriy etib, har bir muhim TIF TN guruhi uchun import hajmi, amalda undirilgan boj, stavkalar tarkibi, imtiyozlar, mahalliy ishlab chiqarish mavjudligi, narx dinamikasi, bojxona qoidabuzarliklari va JST bo‘yicha tarif chegaralarini birlashtirgan yillik “tarif pasporti” shakllantirish maqsadga muvofiq.

Taklif etilgan yondashuvning amalga oshirilishi import bojxona boji stavkalarini fiskal manfaat, sanoat siyosati va xalqaro integratsiya talablarini birlashtirgan holda boshqarishga imkon beradi. Natijada boj tarifi reaktiv stavka o‘zgartirish vositasidan ma’lumotlarga asoslangan, prognoz qilinadigan va iqtisodiy samaradorligi o‘lchanadigan boshqaruv instrumentiga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. World Trade Organization. Glossary: Tariff escalation. https://www.wto.org/english/thewto_e/glossary_e/tariff_escalation_e.htm
2. World Trade Organization; International Trade Centre; UNCTAD. World Tariff Profiles 2025. Geneva, 2025.
3. World Trade Organization. Uzbekistan reaffirms 2026 WTO accession goal, 27-28 July 2026. https://www.wto.org/english/news_e/news26_e/acc_27jul26_470_e.htm
4. Krugman P.R., Obstfeld M., Melitz M.J. International Economics: Theory and Policy. 11th ed. Pearson, 2018.
5. Mankiw N.G. Principles of Economics. 7th ed. Cengage Learning, 2014.
6. World Trade Organization. General Agreement on Tariffs and Trade (GATT 1994): market access and tariff commitments. https://www.wto.org/
7. Aripov S. Tashqi savdoni bojxona to‘lovlari orqali tartibga solishni takomillashtirish: i.f.n. dis. avtoreferati. — Toshkent, 2009.
8. Pardayev T.N., Shadmankulov A.A., Makkamov Z.X. Bojxona to‘lovlari. Darslik. — Toshkent: Bojxona instituti, 2021. — 385 b.
9. Sarmanov O.A. O‘zbekistonda bojxona to‘lovlari hisobi va tahlilini takomillashtirish: PhD dis. avtoreferati. — Toshkent, 2024.
10. Попов В.В. Формирование методологии многоуровневого экономического анализа таможенных платежей: дис. д-ра экон. наук. — Оренбург, 2023.
11. O‘zbekiston Respublikasi Bojxona kodeksi. 2016-yil 20-yanvar, O‘RQ-400-son (amaldagi tahrir). https://lex.uz/docs/-2876354
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-sentabrdagi PQ-3303-son qarori.
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi PQ-3818-son qarori.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 2-oktabrdagi PQ-4470-son qarori.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 23-iyuldagi PF-104-son Farmoni.

16. Mahmudov A.A. Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarida import bojxona boji stavkalarini optimallashtirish: PhD dis. avtoreferati.. — Toshkent, 2026.